

Nagy-Csere Áron

Nyomortelepből mintalakótelep

Szocialista városrehabilitáció vagy a szegények fegyelmezése?

A társadalomtudományok magukat értéksemlegesként és apolitikusként ábrázoló fősodorbeli szövegei legtöbbször egyértelműnek láttatják a *városrehabilitáció* fogalmát.¹ Ez a gyakorlat döntően hozzájárult ahhoz, hogy igen széles körben elterjedt a terminus kritikátlan használata. Tanulmányom célkitűzése, hogy revízió alá vegyem a városrehabilitáció fogalmát. Meggyőződésem ugyanis, hogy a vele kapcsolatos diskurzusokban uralkodó normák nem maguktól értetődőek, hanem hatalmi viszonyok leképeződései. Ehhez kapcsolódóan megkísérlem bemutatni a Horthy-kornak és az ötvenes-hatvanas évek szocialista rendszerének nyomortelepekhez való viszonyában fellelhető különbségeket és hasonlóságokat, a ferencvárosi Mária Valéria-szükségtelep lebontásával kapcsolatos szövegek vizsgálatán keresztül.

Budapesten 1949 végére túlnyomórészt befejeződött a II. világháború utáni újjáépítés és helyreállítás,² ezt azonban egy évtizedig még nem követte semmilyen jelentős lakásépítési program. A kommunista hatalomátvételt követő években elsősorban a nehézipari fejlesztések és az ún. szocialista városok építéséhez kapcsolódó beruházások emésztették fel az amúgy is szűkös forrásokat.³ A fővárosban már a világháború előtt is nagyon komoly lakáshiány volt.⁴ Az ebből eredő társadalmi feszültségeket 1945 után tovább fokozta a „mezőgazdasági dekonjunktúra” és a kollektivizálás következtében Budapestre áramló, ott munkalehetőséget remélő vidéki tömegek megjelenése. A főváros világháborús népeségvesztése, a „volt uralkodó osztályok” tagjainak külföldre távozása, a társbérletesítés, a kitelepítések, majd az 1956 utáni tömeges kivándorlás elenyésző mértékben enyhítette a lakáshiányt. Statisztikai adatok tanúsága szerint 1949 és 1960 között Budapest tényleges népszaporulata a letelepedés adminisztratív eszközökkel történő korlátozása ellenére is 214 ezer főt tett ki – s ez az adat természetesen nem számol a be nem jelentett lakóhelyű, az albérletekben,

¹ Például: Egedy – Kovács 2005: 10.

² Preisich 1998: 70; Kocsis 2009b: 85–86.

³ Csizmady 2003: 78; Kocsis 2009b: 83, 90–94. Ugyanezen okokból Hruscsov hatalomra jutásáig a Szovjetunióban sem történt semmilyen intézkedés a katasztrofális lakáshelyzet enyhítése érdekében. A harmincas évek szovjet lakáshelyzetét mutatja be: Fitzpatrick 2000: 46–50. Moszkvában 1920-ban még 9,5, 1930-ban 5,5, 1940-ben és 1950-ben már csak 4,1 négyzetméternyi lakóterület jutott egy főre. Hruscsov lakáspolitikájának eredményeként ez a mutató 1966-ra már 8,2-re javult (Colton 1995: 798).

⁴ Erről részletesen ír: Gyáni 1992: 107–120.

az ágybérletekben és a munkásszállásokon lakó emberekkel⁵ –, miközben az ötvenes években nem volt jelentős lakásépítés a fővárosban.⁶ A tömeges lakásépítés csak 1956-ot követően vált a politikai vezetés fontos legitimációs eszközévé. A „munkásosztály életkörülményeinek javítása” érdekében indított tizenöt éves lakásépítési program keretében 1961 és 1975 között 187 ezer lakás épült Budapesten, ennek háromnegyede lakótelepeken.⁷ Az ötvenes évek végén meginduló tömeges lakásépítés egyik első és legfontosabb presztízsbetűzése az Üllői úti József Attila-lakótelep volt. Az Üllői úti lakótelep építésének az adott szimbolikus jelentőséget, hogy a „Horthy-kori munkásnyomor” jelképének számító Mária Valéria-szükségtelep helyére tervezték.

A szocialista korszak politikai-ideológiai és tudományos diskurzusaiban egyaránt uralkodó volt az a szemlélet, miszerint a két világháború közötti politikai rendszer működtetői és kiváltságos csoportjai szándékosan nyomták el és kényszerítették embertelen lakáskörülmények közé a városi munkástömegeket. Az e diskurzusokat alkotó szövegek – assmanni kifejezéssel élve: *megalapozó történetek* – a nyomortelepek viszonyait a munkásság egészének helyzetére érvényesnek láttatják.⁸ Az 1959-ben megjelent *A Ferencváros története* című helytörténeti kiadvány szintén ezt az elképzelést erősíti:

„A Valéria és Zita telepek, a Kiserdő, a Vágóhíd és a Mester utcai szükséglakások, az Illatos úti »lakótelep« fogadja be azokat a szerencsétlen munkásokat, akiket a keresztény kurzus nevében az utcára dobnak. A szükséglakások lakói kibírhatatlan nyomorban sínylődnek.”⁹

Dankó István, a Mária Valéria-szükségtelep egykori lakója szerint „egy átkos népnüyző rendszer kegyetlen vastörvénye: az éhség, a munkanélküliség kényszerítette ide a társadalom kivetettjeit”.¹⁰ A IX. Kerületi Tanács ötvenes évekbeli irataiból megismerhető, nyomortelepekkel foglalkozó jelentések mindegyike a Horthy-kor „bűnös” társadalom- és lakáspolitikájának propagandaszerű ismertetésével kezdődik. Ezek a szövegek a „múlt rendszerre” hárítják a felelősséget a telepek meglétéért, egyúttal kinyilvánítják a szocialista politikának a nyomortelepek felszámolására vonatkozó szándékát. Ennek a mítoszteremtési kísérletként is felfogható szemléletnek ellentmond, hogy a nyomortelepnek minősített területek jelentős

⁵ Budapest népességének növekedését, a vándormozgalmakat részletesen vizsgálja: Benda 1985: 52–62. Gyáni Gábor 13-14%-ra becsüli a hatvanas években albérletben és munkásszálláson lakó emberek arányát (Gyáni 1992: 200).

⁶ Csizmady 2003: 78. A főváros és az MDP vezetése közötti 1950-es lakásépítési „számháborúhoz”: Sipos 2009: 19–21. Budapest általános rendezési tervének lakásépítéssel kapcsolatos ötvenes évekbeli vitáihoz: Hegedüs – Tosics 1985: 100–109.

⁷ Csizmady 2003: 85; Kocsis 2009a: 91.

⁸ Gyáni 1992: 146–147. Némileg differenciáltabban tárgyalja a munkásosztály életkörülményeit: Lackó 1973 [1968].

⁹ Xantus (szerk.) 1959: 85.

¹⁰ Dankó 1970 [1959].

részét még a II. világháború alatt felszámolták vagy átépítették. Tovább árnyalja a képet az is, hogy az ötvenes években a „semmiből” épített szocialista mintavárosban, Sztálinvárosban is kialakultak a többség szemében nyomortelepnek számító városrészek (Radar és Déliváros),¹¹ holott a szocialista társadalomban elvben már megszűntek az ilyen jelenségek létrejöttéért felelős folyamatok, ráadásul a szocialista várostervezési elveknek fontos szerepük volt Sztálinváros építésekor. A húszas-harmincas évekbeli Szovjetunióban éppen az erőltetett iparosítási politika következtében vált elviselhetetlenné a városi lakáshiány, 1926 és 1939 között ugyanis – túlnyomórészt a belső migráció miatt – mintegy 31 millióval növekedett a városok lakossága. A falvakból az emberek tömegesen költöztek a városokba, miközben az állam nem biztosított semmilyen forrást a lakásépítésekhez. Az emberek akár évtizedekig is barakkokban, vályogkunyhókban és tömegszállásokon voltak kénytelenek élni.¹² Ezt a folyamatot nevezi Moshe Lewin ironikusan „a városok ruralizálásának”.¹³

Gyáni Gábor szerint az I. világháború idején szünetelő lakásépítkezés, a keleti hadszínterekről Budapestre menekülő tömegek (Gyáni forrásai számukat 1916-ig 35 ezerre becsülik), majd 1918 és 1924 között az elcsatolt országrészekből Magyarországra érkező 426 ezer ember (elsősorban közhivatalnokok és értelmiségiek) okozták a két világháború közti katasztrofális lakáshiányt a nagyvárosokban. Az eleinte vasúti vagonokban lakó emberek (1921 szeptemberében az országban 4601 vagonot használtak lakás céljára) minél gyorsabb elhelyezése érdekében ideiglenesnek szánt állami barakktelepek létesültek, amelyek fokozatosan alakultak át nyomortelepekké. A húszas években Budapesten és közvetlen környékén közel negyvenezer ember lakott szükséglakásokban (háromnegyedük barakklakásokban). A harmincas évek gazdasági válsága következtében a nyomortelepekkel kapcsolatos hatalmi és közéleti diskurzusok is egyre intenzívebbé váltak.¹⁴ E beszédmódokban ugyanakkor visszaköszöntenek a már a 19. század második felétől kialakulóban levő diskurzusok elemei.

A NYOMORNEGYEDEK „FELFEDEZÉSE” ÉS A VÁROSREHABILITÁCIÓ

A nagyvárosi szegénység és a nyomornegyedek életformája igen kedvelt témája a szépirodalomnak, s „felfedezőinek” – Victor Hugo, Charles Dickens, Eugène Sue, Émile Zola – hatalmas közönségsikert hozott. A nagyvárosi nyomortelepekről szóló romantikus, realista és naturalista regények azért is örvendtek nagy

¹¹ Horváth 2004: 44–51, 185–196.

¹² Fitzpatrick 2000: 41–42. Az új szocialista mintavárosban, Magnyitogorszkban is katasztrofális volt a parasztból lett munkások lakáshelyzete. Magnyitogorszk lakásviszonyairól részletesen ír: Kotkin 1995: 157–197.

¹³ Lewin 1979: 52. David L. Hoffmann könyvének címe („Parasztmetropolisz”) is erre utal: Hoffmann 1994. A Moszkvába betelepült parasztlakások körülményeit részletesen tárgyalja: Hoffmann 1994: 127–157.

¹⁴ Gyáni 1992: 107–111.

népszerűségnek, mert – a távoli „primitív” kultúrákról szóló beszámolók és a távoli tájakat bemutató útleírások mellett – részben ezek elégítették ki az olvasók egzotikum iránti igényét. A 19. századi Angliában a nyomortelepek látogatása (*slumming*) az előkelő emberek hobbijává vált, a nyomortelepek lakóinak élete pedig az újságírók (például Henry Mayhew) és társadalomkutatók (a legismertebb példa erre Friedrich Engels klasszikus műve, *A munkásosztály helyzete Angliában*) kedvelt témája lett. A nagyvárosi szegénység kulturális idegenséggként és egzotikumként való ábrázolása a társadalomtudományos irodalomban az első empirikus kutatásoknál (Charles Booth, B. Seebohm Rowntree) is megfigyelhető.

David Cannadine szerint a szociológusok és a történészek egyaránt magukévá tették azt a 19. századi közvélekedést, miszerint a korabeli nagyvárosok addig példátlan mértékben szegregálódtak, s ez az előfeltevés határozta meg kutatásaikat is. A szegregálódást a közbeszédben nyomornegyedeknek minősülő városrészekben élő, ismeretlen tömegektől való középosztályi félelemnek a forrásokból kiolvasott megnyilatkozásaira alapozták.¹⁵ A legismertebb példa erre a chicagói városökológiai iskola által kidolgozott elmélet, amelynek egyik fő megállapítása, hogy a nagyvárosokban a „deviáns viselkedési formák” és a szegénység jól körülhatárolható városrészekben koncentrálnak.¹⁶

Paul Boyer meglátása szerint a 19. század végi amerikai nagyvárosi nyomortelepek jelenségére adott válaszként két stratégia bontakozott ki. Az egyik az „erős kéz” moralista politikája, amely erőszakkal, fegyelmezővel kívánta kiirtani a nyomortelepeken feltételezett „bűnt”. Ezzel szemben a másik, modernista, reformer politika az épített környezet átalakításától remélte a szegények „megjavulását”. Boyer úgy véli, a két álláspont nem különült el élesen egymástól, nemcsak vitatkozott, hanem keveredett is egymással.¹⁷ A 19. század végi híres londoni szegénységtérkép¹⁸ megalkotója, a városszociológia előfutáraként számon tartott Charles Booth London legszegényebbnek képzelt negyedeivel kapcsolatban inkább az utóbbihoz hasonló álláspontot képviselt. Booth monumentális munkájában, a harmadik kiadásakor már 17 kötetre rúgó *Life and Labour of the People in London* című művében négy osztályra bontotta a szegényeket. A legalsónak tekintett „A osztályt” a következőképpen jellemezte:

„Megélhetésüket ezzel-azzal biztosítják, és semmilyen munkát nem végeznek. A vadak életét élik, hol rendkívüli nélkülözésben, hol rendkívüli bőségben. [...] Semmilyen hasznos szolgálatot nem tesznek, és egyáltalán nem gyarapítják javaikat: inkább elfecsérlik. Mindent tönkretesznek, amihez hozzányúlnak...”¹⁹

¹⁵ Cannadine 1995 [1982]: 63–64.

¹⁶ Csanádi Gábor és Ladányi János empirikus kutatásaik alapján Budapest esetében nem látják érvényesnek a koncentrikus körök elméletét, homogén, szegregált városnegyedek helyett pedig mozaikszerű elrendeződésről írnak (Csanádi – Ladányi 1992).

¹⁷ Boyer 1994.

¹⁸ CBOA, Booth Poverty Map 1898–1899.

¹⁹ Bootht idézi: Topalov 2002 [1995]: 89.

A „megoldást” Booth is a „veszélyes” környezet átalakításában, sőt annak lerombolásában látta.²⁰ A Booth művét vizsgáló Christian Topalov szerint ahhoz, hogy a „reformerek” esélyt adhassanak a szegényeknek életkörülményeik javítására, először meg kellett őket szabadítani a náluk szegényebbek jelenlététől és konkurenciájától – utóbbiakat nevezték lumpenproletariátusnak vagy csöcseléknek.²¹ A csöcselék ideológiai szerepe Peter Hayes értelmezésében abban rejlett, hogy ezt a fajta megkülönböztetést ki lehetett használni a szegények megosztására:

„Az a társadalmi struktúra, amiben a középosztály a csöcseléket elhelyezte, egy olyan mátrixként képzelhető el, ahol a rétegek a gazdaság és erkölcs alapján soroltatnak be: vannak egyfelől a tulajdonnal rendelkezők és nem rendelkezők, másfelől a keményen dolgozók és a lusták. [...] A keményen dolgozók és a lusták közötti különbségtétel ugyanakkor lehetővé tette a középosztály számára, hogy egy szélesebb társadalmi tényezővel tudjon azonosulni: a nép tulajdonnal nem rendelkező részét ugyanis keményen dolgozónak tartotta.”²²

Booth szövege az „érdemes szegények” és az „érdemtelen szegények” szembeállításának, valamint az „érdemtelen szegények” fegyelmezésének a hagyományába illeszkedik.²³ A nagyszabású kutatás és a térkép olyan nagy hatást gyakorolt a londoni várospolitikára, hogy a Booth által feketével és sötétkékekkel jelölt, szegények által lakottnak minősített utcák épületeit a következő fél évszázadban mind le is rombolták (*slum clearance*).²⁴

A nyomortelepekkel kapcsolatos sztereotípiáknak kezdettől fogva meghatározó eleme a szegénység és a deviancia, valamint a bűnözés összekapcsolása. James H. Jackson kutatására hivatkozva Gyáni Gábor cáfolni igyekszik a lakóhelyi túlszűfoltosság, illetve a családi dezintegráció és a deviancia között feltételezett kapcsolatot.²⁵ Klasszikus tanulmányában Scott Greer a következőképpen fogalmazza meg a túlszűfoltáshoz kapcsolódó képzetek, illetve a helyzet megszüntetésére irányuló erőfeszítések természetét:

„[N]agyrészt abból a felismerésből fakadt, hogy a túlszűfolt területeken jelentkező problémák »fertőzőek«, tovább terjednek. Ilyen járványszerűen terjedhet a bűnözés, a szegénység vagy az analfabétizmus. [...] Annak az elképzelésnek, hogy a lakás

²⁰ „Ahogy az A osztály elfoglal egy utcát, az megérett rá, hogy leromboljuk, és le is kell rombolni” (Booth idézi: Topalov 2002 [1995]: 89).

²¹ Topalov 2002 [1995]: 90.

²² Hayes 1998 [1992]: 52.

²³ Ezzel részletesen foglalkozik: Castel 1998 [1994]; Gyáni 1999b.

²⁴ Topalov 2002 [1995]: 90.

²⁵ Gyáni 1992: 105. „[F]élrevezető minden olyan kortárs és utólagos beállítás, amely a fizikai zsűfoltosság közepette élő alsó társadalmi rétegek ezzel kapcsolatos attitűdjét egybemossa a zsűfoltágról idegenkedő, attól elszakott és azt negatívan átélő társadalom lelkiállapotával. Tény ugyanis, hogy az otthon terének szűkössége és emberekkel való telítettsége megszokott velejárója a munkásember hétköznapijainak, s mint ilyen természetes igényként is megjelenik” (Gyáni 1992: 104).

társadalmi problémát jelent, az a feltételezés az egyik forrása, hogy mi hozzuk létre az *outsidereket* úgy, hogy a város elkülönített részeibe tömörítjük őket, akikkel a társadalomba beilleszkedettek – s ezért tőlük mind kulturálisan, mind megbecsültségben különbözök – nem tudnak egykönnyen szót érteni. Ezért akarják felszámolni a slumokat, azt gondolván, hogy a tökéletesebb lakás növeli az *outsiderek* társadalmi érdekelttségét, törvény- és rendtisztelét. Az *outsidereknek* tehát a lakás »társadalmi horgonyt« jelent. (Mások inkább falakat húznának a slumok köré.)²⁶

Greer szerint a „középosztályi ízlés” szabályozza, „mit kell emberi életre alkalmas lakásnak tekinteni.”²⁷ Herbert J. Gans már egy 1959-es írásában relativizálta a slum fogalmát.

„A slum tehát nem empirikus fogalom, ezért valamely terület impliciten vagy expliciten csak az elfogadott felújítási politika mércéje alapján minősülhet slumnak. [...] Úgy tűnik, hogy azokat a negyedeket nevezik slumoknak, amelyeknek lakói különféle gazdasági, kulturális és pszichológiai okok miatt úgy viselkednek, hogy azt a város többsége elítéli. [...] A slumok meghatározásánál alkalmazott [...] lakásstandardok a középosztálybeli értelmiségiek értékeit tükrözik. [...] A slumlakók viselkedését ugyancsak osztálystandardok alapján értékelik, és ezért gyakran a kulturálisan különböző viselkedést patológiakusnak vagy antiszociálisnak találják.”²⁸

Az épített környezet leromlásához kapcsolódó társadalmi jelenségeket a szociológiai irodalomban többnyire mindmáig negatív előjellel emlegetik.²⁹ Az ilyen szövegekben a „rehabilitációra szoruló” városrészek általában szegénynek tartott lakóit – a politikai korrektség jegyében persze csak e lakók helyzetét, nem pedig magukat az embereket – problémaként jelenítik meg azok a társadalomtudósok, akik többnyire nem slumosodott („egészséges”, „normális”, „élhető”) városrészekben laknak (értsd: nem minősülnek szegénynek). Az „egészséget”, a „rendet” és a „nyugalmat” „veszélyeztető” „szegények” és „hátrányos helyzetű” kisebbségi csoportok további betelepülésének megakadályozását ennek megfelelően általános társadalmi érdekként ábrázolják az ilyen munkák, s összekapcsolják a szegénységet a bűnözéssel és a különböző deviánsnak tartott magatartásokkal, amelyek persze szintén önkényes értékítélet következtében minősülnek deviánsnak (például alkohol- és drogfogyasztás, prostitúció, nagyfokú szociabilitás,

²⁶ Greer 1973 [1966]: 328–329. (Kiemelés az eredetiben.)

²⁷ Greer 1973 [1966]: 332.

²⁸ Gans 1973 [1959]: 417, 418.

²⁹ Ezt a normatív szemléletet jól illusztrálja a következő idézet: „a belvárosi lakásállomány gyorsuló ütemű fizikai leromlásához [...] szükségszerűen kapcsolódtak kedvezőtlen társadalmi folyamatok: előregedés, alacsonyabb státuszú (iskolázottságú) népesség arányának növekedése” (Csanádi – Csizmadya – Kőszeghy – Tomay 2006: 74).

hangoskodás, magas gyerekszám). Ezzel is erősítik a „nyomortelepi szubkultúra” – a „szegénység kultúrája” – kriminalizálásra igencsak alkalmas fogalmát.³⁰

A magukat a probléma megoldására hivatottnak tartó szakemberek egyrészt információkat gyűjtenek a slumosodás térbeli elhelyezkedéséről és kiterjedéséről, másrészt összefüggéseket keresnek az ott lakók rasszbeli, nemi, iskolai végzettségbeli és foglalkozási adataival, végül pedig modelleket gyártanak egy konkrét, társadalmilag szükségesnek és hasznosnak beállított tevékenységhez. Ezt a tevékenységet nevezik a közbeszédben városrehabilitációnak, rekonstrukciónak, illetve revitalizációnak. A slumosodás és a városrehabilitáció egymással mereven szembenálló ellentétpárjának feloldásában tehát a slumosodott városrészek rehabilitációjával foglalkozó tanulmányok szerzői, valamint az ügyben döntéseket hozó várospolitikusok lesznek a tevékenység alanyai, a slumosodottnak minősített városrészekben lakó emberek a kutatásnak és a vizsgálatoknak csak a tárgyát képezik, helyzetük megváltoztatásába szinte semmilyen beleszólásuk nincsen, többnyire pusztán elszenvedik a róluk hozott döntéseket.³¹ Az „élhető” és „egészséges” városrész normáival szemben a slumosodás – a területnek és lakóinak „lecsúszása”, „elszegényedése” és „presztízsvesztése” – problémaként jelenik meg a társadalomtudományos diskurzusokban, a „probléma megoldásához” szükséges eszközök – „intellektuális potenciál”: szakértelem és tapasztalat; anyagi források – pedig ebben a szemléletben a tudós és a döntéshozó (a nem szegény) oldalán vannak. Ebben a megközelítésben természetesen a szakember az, aki képes megmagyarázni a jelenség okait. A magyarázó okok kiválasztása pedig azt is meghatározza, kinek van – ezzel egyidejűleg nyilván azt is, hogy kinek nincs – jogosultsága cselekedni, vagyis „megoldani a problémát”. Itt egyértelműen tetten érhetőek azok a városrehabilitációban burkoltan meglévő hatalmi törekvések, amelyek a sokkal gyengébb érdekérvényesítő képességgel, vagy azzal egyáltalán nem rendelkező csoportok életviszonyaiba történő – gyakran erőszakos – külső beavatkozásban nyilvánulnak meg, e csoportok megkérdésezése nélkül. A domináns kultúrát és tudást létrehozó és termelő csoportok ebben a diskurzusban saját kultúrájukat természetesnek, egyetemesnek, magától értetődőnek mutatják, követendő normaként ábrázolják, ezzel hozzájárulnak *kulturális hegemoniájuk* fenntartásához. A nyomortelepbeli térbeli elkülönítése mellett a társadalomtudományos munkákra jellemző a telepek homogén kultúráként történő ábrázolása is.³² A kultúrák azonban nem eredendően kapcsolódnak meghatározott

³⁰ Az Oscar Lewis nevével egybeforró „szegénység kultúrája” koncepcióról szóló vita három évtizedét foglalja össze, valamint ideológiai hátterét elemzi: Harvey – Reed: 1996. A „szegénység kultúrája” koncepcióval szoros kapcsolatban álló underclass-elméleteket áttekinti: Ladányi – Szelényi 2004: 11–26.

³¹ Hiba lenne persze, ha determinisztikus jellegűnek ábrázolnám a nyomornegyedek lakóinak helyzetét, és nem számolnék azzal, hogy az emberek az elnyomás és kirekesztés technikáival szemben cselekvésre, ellenállásra képesek, „önfejű” ágensek. Michel Foucault hatalomkoncepcióját (részletes kifejtése: Foucault 1999 [1976]: 91–102) módosítja és árnyalja: Certeau 1984: XI–XV. Az *Eigensinn* („önfejűség”) fogalmához: Majtényi 2001.

³² Például: Lewis 1968 [1964]; Ambrus 2000.

helyekhez. A terekhez rendelés alapvetően a kulturális leírás folyamatában, vagy már korábban, a terepmunka során bontakozik ki. Az etnográfus/szociológus által kiválasztott, jól áttekinthető terepből adódik a kifelé zárt és befelé homogén kultúra konstrukciója.³³ A kultúrák, emberek és történetek kereszteződései és keveredései, a hibriditás, a kulturális köztes terek létrejötte azonban alapjaiban kérdőjelezi meg azt a koncepciót, amely a kultúrát térben lokalizálhatónak és rögzítettnek véli.³⁴

A NYOMORNEGYEDEKSEL KAPCSOLATOS POLITIKA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI BUDAPESTEN

A gazdasági világválság után a harmincas évek második felének Magyarországon felerősödő paternalista szociálpolitika és elsősorban a kislakás-építési programok legfőbb mozgatórugója az lehetett, hogy a nyomortelepek korábban meglehetősen apolitikusnak tartott lakóit a politikai elit tagjai egyre fogékonyabbnak látták a radikális politikai mozgalmak jelszavaira.³⁵ A Budapest területén lévő állami szükségtelepeket az 5400/1936. számú M. E. rendelet 1937. július 1-jei dátummal adta a székesfőváros kezelésébe. A Törvényhatósági Bizottság 1937. június 23-i rendkívüli közgyűlése tudomásul vette, hogy a fővárosnak a telepeket lehetőleg minél előbb le kell bontatnia, s gondoskodnia kell az ott élő emberek elhelyezéséről.³⁶ 1939-ben a közgyűlés sürgetőleg emlékeztette feladatára Szendy Károly polgármestert, kiemelve a Mária Valéria-, a Zita- és a Kiserdő-telep megszüntetésének szükségességét.³⁷ A nyakába szakadt feladatok megoldásához azonban a főváros nem rendelkezett elég pénzforrással, ezért 1942-ben a közgyűlés felterjesztésben kérte a belügyminisztert a Budapesten beszedett nép- és családvédelmi pótdó bevételének teljes átengedésére:

„A jó vidéki munkaerő [...] nagy tömegben sodorja magával a nagyvárosba a vidéki állandó munkanélküli és munkakerülő rétegeket is. [...] Nagyrészt a vidéki tömegek felözönlése miatt alakultak ki a székesfővárosban az úgynevezett nyomortelepek is, amelyeknek megszüntetése sokszor megoldhatatlan feladat elé állítja a székesfővárost. [...] A nyomortelepekről több ízben esett szó az országgyűlés képvisel-

³³ N. Kovács 1999a: 483.

³⁴ N. Kovács 1999b: 15.

³⁵ Ezt alátámasztó forrást idéz: Gyáni 1992: 155. Fontos megemlíteni, hogy Charles Booth szegénységvizsgálatának közvetlen előzménye a londoni „munkanélküliek” között 1886. február 8-án kitört lázadás volt (Topalov 2002 [1995]: 84). A munkanélküli fogalmát dekonstruálja: Topalov 1998.

³⁶ BFL IV.1403.a. 1937. június 23. (336.) 296.

³⁷ „A közgyűlés felhívja a polgármester urat, hogy a Mária Valéria-, Zita- és a ferencvárosi Kiserdő-telep megszüntetése és az ott lakóknak a főváros által építendő kislakásos bérházakban való megfelelő elhelyezése végett a szükséges intézkedéseket sürgősen tegye meg” (BFL IV.1403.a. 1939. november 9. [643.] 450).

lőházában is. Nagyméltóságod az egyik erre vonatkozó interpellációra mondotta: »Egészen kétségtelen, hogy a fővárosnak az úgynevezett Augustza-szükséglakótelepe idejét múlta, korhadó barakkokban elhelyezett telep, amelyet a legrövidebb idő alatt likvidálni kell.« [...] Valóban a székesfőváros megkezdte a több mint 5 ezer szükséglakást számláló nyomortelepek megszüntetését. Az elmúlt évben már teljesen megszűnt a Zita-telep,³⁸ a Ferencvárosi kiserdő területén lévő, nagyobb rész föld alatt vájt nyomortelep és a XIII., Babér-utcai szükséglakótelep, valamint megkezdjük a Mária Valéria szükséglakótelep kiürítését is. A munkálatok erőteljes iramban folynak e szükséglakótelepek további megszüntetése érdekében. [...] Nem áll kellő fedezet rendelkezésre a közhangulatra igen veszedelmes hatást gyakorló és rendbontó elemek kitűnő propagandaanyag[á]ul szolgáló nyomortelepek lebontásának folytatására.»³⁹

Az idézetből is látható, hogy a Horthy-kor döntéshozói – elsősorban a közgyűlési felterjesztés utolsó mondatából kiolvasható fegyelmezési célból, vagyis a bűnözéstől és a szegények politikai radikalizálódásától való félelem okán – meglehetősen sokat foglalkoztak a nyomortelepek felszámolásának kérdésével, s hasonló megoldási kísérleteik voltak ezzel kapcsolatban, mint a szocializmus építését hirdető későbbi pártvezetőknek. A legújabb szakirodalom emellett arra is rámutat, hogy a két világháború közötti szociálpolitikának integráns része volt az állami, illetve fővárosi forrásokból finanszírozott, a nyomortelepek felszámolásának előfeltételét jelentő „szociális lakásépítés”.⁴⁰ Tovább árnyalja a Horthy-kor szociálpolitikájáról, pontosabban annak hiányáról a szocializmus időszakában kialakított egyoldalúan negatív képet Tomka Béla nagyszabású összehasonlító kutatása, amely szerint – makroszinten tekintve, a nemzetközi vizsgálatokban leggyakrabban használt, bár meglehetősen vitatható relevanciájú definíciókat alapul véve – Magyarország a GDP-arányos jóléti kiadások terén az egész 20. században elmaradt Nyugat-Európától. Tomka ráadásul úgy véli, hogy 1945 után a különbség Magyarország és Nyugat-Európa között még nagyobb, mint azt a szakirodalom korábban feltételezte.⁴¹ A magyarországi jóléti kiadások Tomka által regisztrált dinamikája „erősítheti azt az elképzelést, hogy a kommunista rendszereket mindenekelőtt válságperiódusokban, legitímációs célok vezették a jóléti kiadások növeléséhez, de maga a szociálpolitika nem tartozott a rendszerek prioritásai közé.”⁴²

³⁸ FO Megszűnt a Zita-telep.

³⁹ BFL IV.1403.a. 1942. február 27. (92.) 246–248.

⁴⁰ A Horthy-korszak lakáspolitikájáról részletesen ír: Gyáni 1992; Umbrai 2007; Umbrai 2008.

⁴¹ „[F]eltűnő a berendezkedő kommunista rendszer csekély jóléti erőfeszítése a két világháború közötti Magyarországhoz viszonyítva csakúgy, mint nemzetközi összehasonlításban” (Tomka 2003: 49).

⁴² Tomka 2003: 50. Horváth Sándor úgy véli, hogy a szocialista rendszerek esetében – a szabadpiaci mechanizmusok, valamint az ezeket korrigáló állami beavatkozások (egy-egy csoport célzott támogatása) hiányában – szociálpolitika helyett érdemes inkább paternalista gondoskodásról beszélni (Horváth 2010).

A MÁRIA VALÉRIA-TELEP A SZOCIALIZMUSBAN

Bár a szocialista ideológiának központi eleme volt a „munkások lakáshoz juttatása”, a tanácsok rendre központi anyagi korlátozásokba ütköztek az ötvenes években. Nem tudtak megfelelni a velük szemben két irányból támasztott elvárásoknak: a lakásproblémájukra megoldást váró emberek és a decentralizációt hirdető, Budapest gazdasági túlsúlyát megszüntetni kívánó hivatalos ideológia kívánalmainak. A legismertebb fennmaradó nyomortelep a Mária Valéria-szükségtelep volt, mely a „Horthy-kori nyomor” szimbólumának számított.⁴³ A „Valéria” bontására vonatkozó szándékot a szocialista politika igen korán és folyamatosan kinyilvánította. A telep felszámolását az is sürgethette, hogy a ferihegyi reptérről a városba vezető Üllői út mellett helyezkedett el, így „rontotta az ország megítélését” a nemzetközi delegációk előtt.⁴⁴ Bár már 1950-től kezdve bontottak le barakkokat, az érdemi munkálatok csak 1957-ben kezdődtek meg a területen, holott egy tanácsi határozat már 1950-ben kimondta: „[a] Mária Valéria lakásai lakás céljára nem alkalmasak, a bérlőket helyezze a Lakásgazdálkodási Osztály és a IX. kerületi IKV lakható lakásokba, helyiségekbe.”⁴⁵ Csupán a ferencvárosi tanácshoz évekig tömegesen érkező panaszlevelek kényszerítették ki, hogy valamilyen minimális összeget biztosítsanak a telep működtetéséhez,⁴⁶ mivel az alapvető álláspont az volt, hogy kár a Mária Valériára költeni, hiszen úgyszólván hamarosan felszámolják.⁴⁷

A bontás késlekedését tapasztalva Ambrus János végrehajtó bizottsági tag aggódva meg is jegyezte: „a Mária Valéria telep felszámolásáról, úgy látszik, csak beszélünk, de nem valósítjuk meg. Mivel a meglévő állapota veszélyes, nemcsak kerületünkre, hanem az egész Budapestre.”⁴⁸

A kiutalható lakásoknak híján lévő tanács természetesen a leggyengébb érdekérvényesítő képességűek és legkiszolgáltatottabbak, vagyis az idős emberek kiköltöztetését erőltette leginkább. Ezeket az embereket – gyakran határozott tiltakozásuk ellenére is – szociális otthonokba akarták helyezni, bár az is igaz,

⁴³ A levéltári források tanúsága szerint a Mária Valéria-szükségtelep fabarakkjai eredetileg ideiglenes hadikórház céljából épültek még az I. világháború idején (Umbrai 2007: 276).

⁴⁴ Tomay 2007: 325–326. Valószínűleg szintén emiatt az 1956-ban megsérült épületek közül is az Üllői út mentén lévők külső homlokzatát újították fel először.

⁴⁵ BFL XXIII.209.a. 1. kötet. 1950. november 16. Ezek a „helyiségek” korábbi üzlethelyiségeket takarnak. Tehát még a nem lakás céljára épült üzlethelyiségek is előrelépést jelentettek az igénylők és a kiutalók szemében egyaránt.

⁴⁶ BFL XXIII.209.a. 17. kötet. 1954. június 5. Jelentés a munkáslevelezésről: 1954. május 13-ig a tanácshoz beérkezett 277 levélből 89 lakáskérés volt. Az 1954. szeptember 5–11-ig tartó hétről beszámoló hangulatjelentés (a forrás helyét a szerkesztők nem jelölik) szerint a lakásproblémájukat önkényes lakásfoglalással megoldani kívánó, majd a lakásokból kilakoltatott emberek közül „a IX. ker. IKV ellen tüntetett 4-500 ember. A vállalat egyik osztályvezetőjét azzal fenyegették, hogy ledobják az emeletről...” (Gáspár – Szabó [szerk.] 1985: 406).

⁴⁷ „A lakásokban is meg kell teremteni a szükséges intézkedéseket, különösen a Mária Valéria telepen, hogy a telet kibírják még a legrosszabb lakásokban is. A Valéria telep tetőjavítására nagyobb összeget nem lehet fordítani, mivel úgyszólván lebontásra kerül” (BFL XXIII.209.a. 19. kötet. 1954. október 30.).

⁴⁸ BFL XXIII.209.a. 4. kötet. 1951. augusztus 11.

hogy közülük sokan, nem ismerve még az ottani körülményeket, szívesen mentek ezekbe a többnyire vidéken lévő otthonokba.⁴⁹ Nemcsak az erőszak, hanem a folyamatos agitáció is gyakorolt némi hatást az emberekre. A tanács takarékosági bizottságának büszke hangvételű jelentése szerint többször is előfordult, hogy a kiköltöztetések során „népnevelő munkánk eredményeként [...] nem kellett rendőri karhatalmat igénybe venni.”⁵⁰

A tanács rendszeresen szervezett ankétokat „a szülői felelősség erkölcsi, társadalmi és büntetőjogi vonatkozásáról” a „Valéria” lakóinak. Úgy látták ugyanis, hogy „a szülők elhanyagolják gyermekeiket, iszákosak, és a gyermekek nevelését teljesen az iskolára bízják.”⁵¹ A „szocialista embertípus” kialakításában elméletileg döntő szerepet játszó iskolai nevelés hatékonyságában sem bíztak a tanácsi vezetők. Az Illatos úti „Dzsumbuj” kapcsán a VB-ülésem például a következő kiábrándult diagnózist állították fel: „Sajnos az ottani körülmények olyanok, hogy amit az iskola épít, azt otthon lerombolják.”⁵² A tanácsi előljárók szerint a „züllött” telepi szülők „inkább fát lopni küldik a gyermekeiket”, ahelyett, hogy nevelnék őket.⁵³ A telepiekkel kapcsolatos ezen elképzelés kísérteties párhuzamot mutat Szécsi János harmincas évek végi, a „keresztény nemzetet” féltő ábrázolásával:

„[A] sok száz gyerek az elkerített, önmagába zárt proletárfőiskolán minden porcikájában átítatódik a szükségglakás-pszichózissal. Tízéves korukban a közösség számára elveszett emberek. Sohasem látják gyakorolni a legegységibb erkölcsi elveket – az otthon rontja el őket legjobban.”⁵⁴

Az 1956-os fegyveres felkelésben részt vett Kabelács Károly, aki a harmincas években a Mária Valéria-telepen nőtt fel, visszaemlékezésében egészen másként jeleníti meg gyermekkorát, amiben persze szerepet játszhat a gyermekkor iránt érzett nosztalgia is:

„– Őszintén megmondom neked, a gyerekkor olyan volt, most mit mondjak, szegények voltunk, de valahogy felszabadultak voltunk. Szegények voltunk, nem volt sok ruhánk.

⁴⁹ BFL XXIII.209.a. 14. kötet. 1953. szeptember 5. Igazgatási Osztály Szociálpolitikai Csoportjának jelentése. A fővárosi szociális otthonokkal részletesen foglalkozik: Horváth 2008: 371–376. Horváth kutatási eredményei alapján arra következtethetünk, hogy nemcsak a „családok szétetése” miatt kerülhettek szociális otthonokba az idős emberek, hanem azért is, mert – magukra maradván – sokszor nem tudtak védekezni a „gondoskodó” szociálpolitikával szemben.

⁵⁰ BFL XXIII.209.a. 7. kötet. A VB takarékosági bizottságának 1952. I. negyedévi jelentése.

⁵¹ BFL XXIII.209.a. 17. kötet. 1954. június 26.

⁵² BFL XXIII.209.a. 27. kötet. 1958. november 22.

⁵³ BFL XXIII.209.a. 8. kötet. 1952. augusztus 23.

⁵⁴ Szécsi 2000 [1938]: 168. Az „erkölcsileg elhagyott” gyermekekkel kapcsolatos állami gondoskodás II. világháború előtti magyarországi gyakorlatához: Gyáni 1999b: 75–82.

- De vidáman éltetek?
- Vidámak voltunk, éltünk, tanultunk, most mit tudok mondani.”⁵⁵

A telepi gyerekek folyamatosan ki voltak téve a szociális gondoskodásnak, a Horthy-kori egyházi karitászokat és gyermekvédelmi egyleteket a szocializmusban felváltotta a gyámhatóság és az üzemi népnevelők figyelme. Az önkéntes kerületi gyermekvédelmi aktíváknak ugyanakkor láthatóan nem volt ínyére a nyomortelepi terepmunka, amit Horváth János kerületi párttitkár szóvá is tett:

„[A]z aktívákra igen komoly feladat hárul a Mária Valéria telepen és az Illatos út környékén, de annál szebb feladat ez, hogy részt vesznek a szocialista ember kialakításában. Nem szabad a nehézségektől visszariadni.”⁵⁶

A Mária Valéria-telep nemcsak a fegyelmezés terepeként, hanem annak eszközül is szolgált, egyfajta büntető funkciót is betöltött. Egy tanácstag javaslata szerint „helyes lenne az Üllői úti kislakásos telepen is bevezetni azt a módszert, amit az Illatos út 5. a, b, c házakban már követnek, hogy a nem fizető lakosokat ki lehessen telepíteni a Mária Valéria telepre”. Figyelemre méltó, hogy a telep kiürítésének szándékával ellentétes javaslatot a tanács nyomban elfogadta, majd határozatba is foglalta:

„A VB utasítja az IKV vezetőjét, hogy az Illatos úti lakótelepen a lakbért nem fizetők ellen a felmondási pert a IX. Kerületi Bíróság tegye folyamatba. A bírósági per lefolytatása után pedig a lakásosztály karhatalommal helyezze ki a Mária Valéria telepre olyan lakók lakásába, akik a lakbért rendesen fizetik és nem megfelelő körülmények között lagnak.”⁵⁷

A Mária Valéria lakáskörülményeinek korabeli megítélését jól jellemzi, hogy a „Dzsumbuj” néven ismert, szintén deviánsnak minősített Illatos úti telepről való átkerülés büntetésnek számított a tanács értelmezésében. A fenti határozat fényében különösen érdekes, hogy a Mária Valériáról szóló, 1960-ban megjelent szociográfia szerzője interjúalanyainak a telepre kerülését a Horthy-korban egyévesen úgy ábrázolja, hogy a „gonosz és kapzsi háziúr” kitétte őket korábbi lakásukból, mivel nem tudták fizetni a lakbért.⁵⁸ Az idézett tanács határozat alapján kétségesnek tűnik a szociológiai és történeti irodalomban elterjedt azon elképzelés, miszerint a szocializmusban a lakberek „befagyasztása”, „mesterségesen alacsony szinten tartása” mindenki számára elérhető „szociális juttatással” tette a lakhatást, vagy hogy a lakásgazdálkodásban a „piaci mechanizmusok hiánya”

⁵⁵ OHA 359. 2.

⁵⁶ BFL XXIII.209.a. 12. kötet. 1953. május 23.

⁵⁷ BFL XXIII.209.a. 19. kötet. 1954. október 16.

⁵⁸ Szamos 1960.

lett volna jellemző.⁵⁹ A tulajdonosi jogokat birtokló tanács láthatóan elsősorban fizetőképességük, társadalmi státusuk, nem pedig „rászorultságuk” alapján döntött lakásainak bérlőiről.⁶⁰ Ezt a benyomást erősíti az az eset is, amikor egy Mária Valéria-telepi egyszobás lakásban élő 12 fős család lakáskérését elutasították, ugyanakkor egy, lakásának 1956-os szétlövése miatt ideiglenesen diákotthonba került egyetemi tanár kétszobás lakást kapott a tanácstól.⁶¹

A „Valéria” bontása hosszas halogatás után végül 1957 októberében kezdődött el, hogy a fővárosnak e „szégyenfoltja” a „modern szocialista életformát” reprezentáló József Attila-lakótelepnek adja át a helyét.⁶² A „szocialista lakótelepre” a korszakban úgy tekintettek, mint egy felsőbbrendű cél, a társadalmi egyenlőség megvalósításának lehetséges eszközére.⁶³ 1960 végén Galambos Ádám, a IX. Kerületi Tanács Végrehajtó Bizottsága (VB) Lakásügyi Osztályának vezetője büszkén és lelkesen számolt be a Mária Valéria-szükségtelep bontásának befejezéséről a tanács VB-elnökének:

„Jelentjük, hogy az átkos múlt maradványainak egy részét, kerületünk szégyenfoltját, a Mária Valéria telepet 1960. év végével teljes egészében felszámoltuk. Eltűntek a fából összetakolt viskók és velük együtt a hírhedt Valéria telep is. A lakásosztály dolgozói részére ez a nap ünnepnapnak számít, annál is inkább, mert ez a nap kerületünk fejlődésében történelmi jelentőséggel bír. Köszönjük Pártunknak és kormányunknak, hogy lehetővé tette ennek megvalósítását.”⁶⁴

A korábban már idézett Dankó István a *Népszabadság* hasábjain a bontás aktusában a múlt lezárulását ünnepelte:

⁵⁹ Vö.: Csanádi – Csizmady – Kőszeghy – Tomay 2006: 74; Tomay 2007: 325; Kocsis 2009a: 152.

⁶⁰ A hatvanas években az elosztó szervek közül a tanácsok a lakásoknak körülbelül a felét kapták meg, még ez esetben érvényesültek leginkább a szociális szempontok. A maradék lakásállománnyal rendelkező különböző bürokratikus intézmények (párt, minisztériumok, MTA) és a vállalatok lakáselosztási gyakorlatában az „érdem” játszotta a legfontosabb szerepet (Csizmady 2003: 52).

⁶¹ BFL XXIII.209.a. 27. kötet. Rendkívüli VB-ülés a lakások elosztása tárgyában. 1958. augusztus 7.

⁶² Egy 1960-as beadványban valaki a „Boldog telep” elnevezést javasolta a Fővárosi Tanács VB-nek, ami jól mutatja, milyen elvárásokat támasztottak az új életformával szemben (BFL XXIII.209.a. 31. kötet. 1960. szeptember 20.).

⁶³ Csizmady 2003: 75.

⁶⁴ BFL XXIII.209.a. 31. kötet. 51236/1960. Lakásügyi Osztály jelentése a VB elnökének, 1960. december 27. Az osztály egy másik jelentése szerint csak három évvel később, 1963. október 1-jén számolták fel teljesen a telepet (BFL XXIII.209.a. 37. kötet. Lakásügyi Osztály jelentése, 1963. december 19.). Ugyanakkor két későbbi forrás azt mutatja, hogy a barakklakásokat még másfél évtized múlva sem sikerült lebontani: az MSZMP Budapesti VB-ülésén a hivatalosan már réges-régen felszámolt Mária Valéria-teleppel kapcsolatban elhangzik, hogy „bár a területen 50%-os a szanálás, átépítése városképi és szociálpolitikai szempontból egyértelműen indokolt. A Ferihegyi út mentén megmaradt, elavult épületek felszámolása az új lakótelep szomszédságában halaszthatatlan” (BFL XXXV.1.a.4. 451. ó. e. 1975. április 15.). Egy évvel később, az MSZMP Budapesti Pártbizottságának ülésén újfent megígérik: „Felszámoljuk a Valéria telep megmaradt részét” (BFL XXXV.1.a.3. 136. ó. e. 1976. április 27.).

„Bennem – aki az itteni múltnak szenvedő részese voltam – a porig omlott barakklakások fölött dolgozó gép eleven jelképpé magasztosul. A múlt minden szennye fölött diadalmaskodó akarat, egy boldogabb jövőt óhajtó nép akaratának jelképévé.”⁶⁵

A nyomortelepek múltként való megjelenítésének igényét mutatja, hogy Xantus Zoltánnak, a Népművelési Csoport vezetőjének és helytörténésznek a javaslatára a VB 1962-ben határozatot fogadott el arról, hogy a József Attila-lakótelep egyik házában a Mária Valéria-szükségtelep életét bemutató múzeumot hozzanak létre. Itt a határozat szerint egy napi ötórás munkaidőben alkalmazott nyugdíjas mozigépész vetített volna a telepről szóló dokumentumfilmeket.⁶⁶

A telep bontásával egyidejűleg kezdődött meg a József Attila-lakótelep építése. A korabeli hivatalos szövegek azt sugallták, hogy az új lakótelepekre a lerombolt szükséglakásokban élő emberek költözhetnek be. Az MTI már 1949-ben a következő jövőképet vázolta:

„Az ötéves terv második évében teljesen eltűnik a múlt rendszer két nagy szegényfoltja: az Augusztá- és a Mária Valéria-telep. Tízezer korszerű kislakás épül. [...] Ez a hatalmas méretű lakásépítkezés az ötéves terv első két esztendejében le fogja törölni Budapestről a múlt két nagy szegényfoltját: az Augusztá- és a Mária Valéria-telepet. E két nyomortanya felszámolása már eddig is folyt: a felszabadulás óta az itt lakók több mint fele költözhetett új vagy a kerület által biztosított cserelakásokba. A megüresedett nyomorlakásokat népi demokráciánk lebontotta, hogy helyükbe új, fürdőszobákkal felszerelt, egészséges lakásokat építhessen.”⁶⁷

Az ehhez hasonló propagandisztikus szövegek eredményeképpen 1956-ban egyre többen jelentették be magukat a Mária Valériára új lakás reményében, ezért a tanács adminisztratív eszközökkel akadályozta meg a további bejelentkezéseket.⁶⁸ Szamos Rudolfnak a Valériáról szóló szociográfiájában az egyik szereplő is bizakodva tekintett a jövőbe: „Majd ha elköltözünk innen. Egy olyan szép lakásba, mint amilyenek itt is épülnek.”⁶⁹ Az „igazi valériások” közül azonban csak néhányan kaphattak új lakást, mert a tanácstagok szerint a telepiek többsége nem volt alkalmas arra, hogy a „modern körülményekkel” megbirkózzon. Egy 1957-es VB-határozat ki is mondta: „Aki nem alkalmas arra, hogy az új lakásba kerüljön,

⁶⁵ Dankó 1970 [1959].

⁶⁶ BFL XXIII.209.a. 34. kötet. 184/1962. VB-határozat, 1962. május 4. A tanácsi iratokból sajnos nem sikerült további információkat megtudnom e múzeumról, a Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény munkatársai pedig arról tájékoztattak, hogy nincsenek ezzel kapcsolatos forrásaik. Az általuk írt helytörténeti kiadványban azonban mindenféle hivatkozás nélkül azt állítják, hogy a szóban forgó tanácsi határozat nem valósult meg, mert „nem nyerte el az illetékesek tetszését” (Gönczi – Winkelmayer 2008: 90). A Mária Valéria-szükségteleppel kapcsolatos kommunista emlékezetpolitikát külön tanulmányban vizsgálom: Nagy-Csere 2010.

⁶⁷ MOL XXVI–A–14. B 31. MTI Belföldi Hírek. 1949. május 12.

⁶⁸ BFL XXIII.209.a. 22. kötet. 1956. május 12.

⁶⁹ Szamos 1960: 124.

annak máshol kell biztosítani lakást.”⁷⁰ Szamos egyik, telepiek között zajló dialógusa azt sugallja, hogy maguk a „valériások” is tisztában voltak „korlátaikkal”, s elfogadták a velük kapcsolatos előítéleteket:

„– Azt beszélük, nem nekünk való még a modern bérház, jó lesz nekünk a régi is.
– Bánja a fene, csak lenne már egy szoba-konyhás lakásom...”⁷¹

Ennél sokkal sarkosabban fogalmaz a *Magyar Nemzet* újságírója, aki szerint „veszélyes a lebontott putrik bérlőit csoportosan áttelepíteni az új lakásokba, mert mondjuk meg őszintén, ezeknek egy része laza erkölcsű”. A medikalizáló kifejezéseknek a 19. századi várostervezők és társadalmi reformerek általi metaforikus használata továbbra is meghatározó maradt tehát a várossal kapcsolatos beszédmódokban: Kún Erzsébet fent említett cikkében épp arra a veszélyre hívta fel a figyelmet, hogy a Mária Valéria lakói „megfertőzhetik” az „egészséges társadalmat”.⁷²

A szövegek ugyanakkor nemcsak szemantikai mezők, hanem hatalmi viszonyok leképezői és kifejezői is. A véleményformáló újságíró hajlamos a különböző folyamatokat azonnal értékelni, ami mindig feltételezi a háttérben álló ideológiák és gondolkodásmódok érvényre juttatásának szándékát. Az ehhez hasonló szövegek nyílt vagy rejtett módon arra törekszenek, hogy befolyásolják a városról való „helyes” gondolkodást.⁷³

A városokról alkotott képzetekben fontos szerep jut a „veszélyes helyeknek” (többnyire a nyomortelepeknek), s minden városnak megvannak a maga „veszélyes helyei”. Ezek a helyek a különböző társadalmi csoportok számára természetesen mind máshol lokalizálhatók, ráadásul a „veszély” fogalma is igencsak eltérő tartalmakat hordozhat. Niedermüller Péter idézi Stanley Milgram pszichológus-antropológust, aki szerint a nagyváros telítettsége igénybe veszi az emberek pszichikai és kulturális teherbíró képességét, ennek egyik következményeként azok saját lakókörnyezetüket kulturálisan domesztikálják, a város többi részét pedig kulturálisan marginalizálják. Az előítéletek és elképzelések tehát „térbelileg objektiválódnak”, a kialakuló térformák és térhasználati szabályok a képzetek szimbolikus reprezentálására szolgálnak. Az így létrejövő szimbolikus rendszer ugyanakkor nemcsak reprezentálja, hanem újra is termeli a tapasztalatot. A különböző mentális térképek megteremtik az „imaginárius várost”.⁷⁴

Mivel az azt termelő társadalmi folyamatok megszűntek, a szocializmusban hivatalosan nem létezhetett szegénység, s beszélni sem lehetett szegényekről. Ezt helyettesítendő, az ötvenes évek hivatalos diskurzusaiban – elsősorban 1956 ellenforradalmi értelmezésében – újból felerősödött a munkásmozgalmi-kommunista

⁷⁰ BFL XXIII.209.a. 25. kötet. 1957. szeptember 10.

⁷¹ Szamos 1960: 163.

⁷² Kún 1959. A 19. századi várostervezés orvostudományi ihletettségi nyelvezetéhez: Gyáni 1999a: 38–39.

⁷³ Fejős 2005: 215.

⁷⁴ Niedermüller 1994: 11–14.

diskurzusokban Marx és Engels híres manifesztuma⁷⁵ óta ismert „érdemtelen szegény” – „érdemes szegény” ellentétpár fentebb már említett hagyományából táplálkozó, „tiszteséges munkás” – „lumpenproletár” aszimmetrikus ellenfogalmak használata.⁷⁶ Az interpretáció szerint nem a szocializmus a hibás a nyomortelepek meglétéért, hanem az ott lakó, a múltból visszamaradt „gyenge jellemű lumpenproletárok”, valamint maga a múltat megtestesítő telepi életforma. Jól szemlélteti ezt az értelmezést a IX. Kerületi Tanács VB Szociálpolitikai Csoportjának egyik jelentése is:

„Ezen területek nagy része még a Horthy-rendszerből reánk maradt segélyre szoruló, akik létfenntartásukat nem tudják biztosítani. [...] Ezek legnagyobb része a múlt hibájából vált munkaképtelenné [...] Bár vannak olyanok is, akik nem munkával, hanem segéllyel akarják biztosítani megélhetésüket.”⁷⁷

Szamos Rudolf ábrázolásában a szocialista rendszer megteremt a „tiszteséges élet” feltételeit – esetünkben lebontja a barakkházakat és új, modern lakásokat épít helyettük –, ezért azok, akik „nem alkalmasak” az új életmódra, nem képesek elfogadni a szocialista értékeket, a múltat képviselik, s így nincsen helyük az új lakásokban.

„A rendes munkából élő telepiek menekülnének innen. Őket átjárta már az új társadalom szele. [...] Az életmód változását követő szemléletbeli változás [...] növelte az ellentéteket is a fejlődésben egyre magasabbra emelkedő telepiek és a múltat megtartani akaró lumpen-elemek között.”⁷⁸

Jövő és múlt szembenállását Szamos a telepi tanácstag, Dudás Borka néni és egy prostituált példáján keresztül szemlélteti, amit azzal indokol, hogy „az egymásnak feszülő erők két pólusáról egy-egy asszony képe többet mond minden

⁷⁵ A lumpenproletariátus klasszikus definíciója így szól: „A lumpenproletariátust, a régi társadalom legalsó rétegeinek ezt a passzív rothadási termékét a proletárforradalom helyel-közzel beleszorolja a mozgalomba, de egész élethelyzete következtében inkább hajlandó arra, hogy a reakciós üzemek zsoldjába szegődjék” (Marx – Engels 2006 [1848]: 515).

⁷⁶ Az aszimmetrikus ellenfogalmak természetéhez: Koselleck 1997. Hollós Ervin és Lajtai Vera elbeszélésében a nyomortelepeken élő lumpenproletárok játszották a főszerepet a fegyveres felkelőcsoportokban (Hollós – Lajtai 1986: 94–95, 98–99). Hollós hírhedt könyvében hosszasan sorolja, melyik fegyveres felkelő hányszor volt büntetve, ám mindössze egyetlen esetben tartja fontosnak, hogy megemlítse az illető lakhelyét is: „Ott volt Mísek Károly, a Mária Valéria telepről, ötször volt büntetve” (Hollós 1967: 47). A még szabadlábban lévő Corvin közti „ellenforradalmárok” egy állambiztonsági jelentés szerint „az Illatos út környékén – az úgynevezett »Dzsumbuj« telepen – vannak, valamint a kerület másik olyan részén, ahol nagyobb számban főleg lumpenproletárok laknak, a Mária Valéria telepen” (ÁBTL 3.1.5. O-16798 IX. kerületi ellenforradalmárok. Összefoglaló jelentés, 1958. szeptember 25. 13). Az ötvenhatos fegyveres felkelők hulgiként való megjelenítésével részletesen foglalkozom: Nagy-Csere 2009.

⁷⁷ BFL XXIII.209.a. 34. kötet. Jelentés a szociálpolitikai csoport munkájáról, 1962. január 4.

⁷⁸ Szamos 1960: 12, 110.

elméleti fejtegetésnél”.⁷⁹ A szerző nem fukarkodik a pozitív jelzőkkel, amikor az öntudatos kommunista munkásasszonyról ír:

„Angyalarca van ennek az idős munkásasszonynak, s az arcára vésődött ráncok őt nem csúfítják, őt szépítik. Az első pillanatban, amikor először találkoztam vele, nagy emberi szeretet és jószág melege áradt belőle felém. Csupa szív, csupa ösztönös okosság. Szeretete kiáramlik a szobakonyhás otthonból és magába zárja az egész Valériát, – a jót is, a rosszat is. [...] Őt olyannak látom, mint a gledicsiabozót között felnőtt liliomot. Ahogyan kihajlik a tüskés szárazkóró közül, és szírom-karjaival szeretettel öleli magához a szúrós bozót-lelkeket, és ölelésétől még a legkonokabb tüskék is erőtlenül hullanak le. Túlzás? Ha Dudás mamáról beszélek, kevés minden jelző.”⁸⁰

Borka néni idealizált alakjában egy vademberek között élő misszionáriusra ismerhetünk, akivel a szerző kimondatja a paternalista állam szociálpolitikájának lényegét: „a telepiekkel szigorral és szeretettel kell bánni, mert olyanok még, mint a gyerekek”.⁸¹ Az ellenpólusra helyezett nő Szamos fogalmai szerint maga a deviancia: elvált, sokgyerekes, prostitúcióból tartja el magát és családját, sőt részt vett az 1956-os fosztogatásokban, bűntársai a Corvin közben harcoltak.⁸² A nő a szerző elbeszélésében meg is rémül Szamos érkezésekor, mert azt hiszi, hogy a rendőrség keresi:

„Csak előre görnyedve fértem be az ajtón. A fal meszeletlen, füstszürke. [...] A pólyást szorongató nő riadtan nézett rám. Borka néni megnyugtatta: most kivételesen nem a rendőrség. A nő füleiben nagy, hamis aranykarikák. Karján olcsó ékszerutánzatok. Kleopátra-szépség, üres, semmitmondó szemek.”⁸³

A József Attila-lakótelep egyik frissen felépített tömbjében Szamos felkerekedett néhány Valériáról beköltözött családot is. Az új körülmények közé került embereket környezetükből kiemelt „vadállatokként” ábrázolja.

„Az erős fény bántja a derengő homályhoz szokott szemüket. [...] A gyengébb jelleműek belebuknak a kísérletbe. Tudok néhány olyan esetet, amikor néhány hónap vagy legfeljebb egy fél esztendő múltán valósággal elmenekültek az új lakásból. [...] Kibillantek a régi világképből, és riadt állatokként pislognak minden szemrehányó szóra, amely oktalan cselekedetüket bírálja.”⁸⁴

⁷⁹ Szamos 1960: 127.

⁸⁰ Szamos 1960: 127, 156.

⁸¹ Szamos 1960: 127.

⁸² A belvárost előzőnlő „vadak” (a külvárosi szegények) toposzához: Gyáni 1999a: 105–106. Ugyanehhez 1956 esetében: Horváth 2007: 132.

⁸³ Szamos 1960: 128.

⁸⁴ Szamos 1960: 166, 168.

A kötetben szereplő egyik történetben egy idős asszonyt felelősségre von a lakóközösség, amiért a személtrepről hozott limlommal „elférgesíti” a tiszta és modern lépcsőházat. Az „elférgesítés” veszélyén túl az vált ki indulatokat, hogy az asszony – „tisztos” nyugdíjat kapva – már nem szükségből, hanem megszokásból, unalmában jár guberálni, vagyis nem alkalmas a „civilizált” városi életre.⁸⁵ „Mikor szabadulhatnak meg végleg a telepről magukkal vitt nyugtalanságtól az emberek?”⁸⁶ – teszi fel a kérdést Szamos. A szociográfus szerint nemhogy az időseknek, de még a gyorsan alkalmazkodó gyerekeknek sem könnyű az átállás:

„Napközben nem lelik a helyüket. A telepen a barakkok között szabadon nyargalhattak. Itt mindenütt korlátokba ütköznek. Nem üvölthet kedvére az ember, a házmester nyomban szól.”⁸⁷

Szamos végül bemutat néhány sikeres beilleszkedési kísérletet is, megerősítve azt az elképzelést, miszerint a szocializmus megteremti a „tisztességes élet” feltételeit, aki pedig ennek ellenére sem tud javítani életkörülményein, az csak magát okolhatja. Egyik interjúalanyával mondatja ki ennek a diskurzusnak az esszenciáját: „Olyan kor jött, ahol emberré válhat mindenki, még talán az is, aki nem akarja.”⁸⁸ Horváth Sándor – Herbert J. Gansnak a szegénység „pozitív funkcióival” kapcsolatos elméletéből kiindulva – mutat rá, hogy a nyomortelepekről szóló tanmeszeszerű történetek (így Szamosé is) kiválóan alkalmasak voltak a szocialista társadalom céljainak és értékrendjének a megjelenítésére, s egyúttal státusszilárdító funkcióval is bírhattak.⁸⁹

* * *

Apor Péterhez hasonlóan magam is úgy vélem, hogy az emberek megszervezésére és ellenőrzésére kialakított technikák összességéként felfogott szocializmus nagyrészt a szocializmus előtti hagyományokon – esetünkben a szegények „érdemesekre” és „érdemtelenekre” történő kettéosztásának, valamint a bérmunkások és a szegények fegyelmezésének technikáin – alapult. A kommunista hatalomgyakorlás módja igazolást nyert azokban a mindennapi eljárásokban, amelyek többek között a szegények elleni társadalmi előítéletekbe és kirekesztő technikákba ágyazódtak.⁹⁰ A lakókörnyezetbe történő külső beavatkozásnak a Mária Valéria-telepen megvalósuló esetét a szociológiai szakirodalom „rekonstrukciónak” vagy „kemény rehabilitációnak” nevezi – szemben az „enyhe rehabilitációval”,

⁸⁵ Szamos 1960: 176–180.

⁸⁶ Szamos 1960: 169.

⁸⁷ Szamos 1960: 167.

⁸⁸ Szamos 1960: 152.

⁸⁹ Horváth 2009: 163–164.

⁹⁰ Apor 2008: 38–39.

amely során megtartják az épületek teljes vagy részleges szerkezetét.⁹¹ Kocsis János Balázs is úgy látja, hogy a József Attila-lakótelep „a Mária Valéria-telep rehabilitációjaként” épült.⁹²

Egy budapesti pártbizottsági tag ugyanakkor már 1962-ben felhívta a figyelmet arra, hogy az új lakások kiutalásakor a rászorultság elve helyett az egyéni érdekérvényesítő képesség volt a döntő.⁹³ A hivatalos ideológiának ellentmondva Szelényi Iván és Konrád György empirikus vizsgálatokra hivatkozva 1969-ben egyenesen azt állította, hogy „a lakótelepeken megépült új lakások elosztása, bár figyelembe veszi a rászorultság szempontjait, szisztematikusan kedvez a magasabb társadalmi rétegekhez tartozó, jobban kvalifikált és magasabb jövedelmű családoknak. [...] a lakótelepek építése egészében nem minősíthető szociális lakásépítkezésnek.”⁹⁴

Mindezek tükrében felettébb kérdéses, hogy egy nem lakás céljára épült nyomortelep lerombolását („buldózeres várostervezés”) és egy új lakótelep építését lehet-e egyáltalán rehabilitációnak hívni, miközben az ott lakó emberek túlnyomó többségének nemhogy új lakás nem jutott, hanem még a hosszú évekig lakóhelyül, otthonul szolgáló kerületet is el kellett hagynia. Sok esetben évtizedekig működő közösségek, kapcsolathálóok bomlottak így fel, s az embereknek az új életforma kényszerű elsajátítása mellett az új teret is meg kellett tanulniuk olvasni.

FORRÁSOK

1956-os Intézet Oral History Archívuma (OHA)

359. Kabelács Károly-interjú. Készítette: Eörsi László 1991-ben.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.5. (Operatív dossziék) O-16798 IX. kerületi ellenforradalmárok.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1403.a. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei (1873–1944).

XXIII.209.a. A IX. Kerületi Tanács Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei (1950–1990).

XXXV.1.a.3. A Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Pártbizottsága üléseinek jegyzőkönyvei (1956–1989).

XXXV.1.a.4. A Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei (1957–1989).

⁹¹ Tomay 2007: 323.

⁹² Kocsis 2009a: 93.

⁹³ „Az elosztásnál még mindig vannak hibák. Az a bizonyos demokrácia a szétosztásnál még nem elég széles. Amelyik közelebb áll az illető szervhez, az hamarabb kap” (BFL XXXV.1.a.3. 34. ó. e. 1962. április 2.).

⁹⁴ Szelényi – Konrád 1969: 138. Hasonló jelenségeket figyeltek meg az új szocialista lakótelepek esetében más kelet-európai szociológusok is: Szelényi (szerk.) 1971.

Charles Booth Online Archive (CBOA)

Booth Poverty Map 1898–1899:

http://booth.lse.ac.uk/cgi-n/do.pl?sub=view_booth_and_barth&args=531000,180400,6,large,5

Filmhíradók Online (FO)

Megszűnt a Zita-telep: <http://www.filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=4287>

Magyar Országos Levéltár (MOL)

XXVI–A–14. A Magyar Távirati Iroda iratai (1944–2000).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ambrus Péter 2000 [1988]: *A Dzsumbuj. Egy telep élete*. Lazi Könyvkiadó, Szeged.
- Apor Péter 2008: A mindennapi élet öröme. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 13–49.
- Benda Gyula 1985: Budapest társadalma 1945–1970. In: Szekeres József (szerk.): *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 51–90.
- Boyer, Paul 1994 [1978]: Az amerikai nagyvárosok erkölcsrendészeti reformjainak két arca. *Budapesti Negyed* (2.) 4. (A Modern Metropolisz) 52–74.
- Cannadine, David 1995 [1982]: A 19. századi városok lakóhelyi differenciálódása. In: Gyáni Gábor (szerk.): *A modern város történeti dilemmái*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 63–73.
- Castel, Robert 1998 [1994]: *A szociális kérdés alakváltozásai. A bérmunka krónikája*. Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó, Budapest.
- Certeau, Michel de 1984: *The Practice of Everyday Life*. University of California Press, Berkeley.
- Colton, Timothy J. 1995: *Moscow. Governing the Socialist Metropolis*. Harvard University Press, Cambridge.
- Csanádi Gábor – Csizmady Adrienne – Kőszeghy Lea – Tomay Kyra 2006: Belső-Erzsébetvárosi rehabilitáció. *Tér és Társadalom* (20.) 1. 73–92.
- Csanádi Gábor – Ladányi János 1992: *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csizmady Adrienne 2003: *A lakótelep*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Dankó István 1970 [1959]: Tíz év a nyomortelepen. Egy volt Mária Valéria telepi lakos emlékezik. In: Xantus Zoltán (szerk.): *Ferencvárosi szél. Versek, novellák, tanulmányok, dokumentumok, riportok*. Budapest Főváros IX. Kerületi Tanácsa, Budapest. (Eredetileg: *Népszabadság* 1959. december 1.)
- Egedy Tamás – Kovács Zoltán 2005: A városrehabilitáció néhány elméleti kérdése. In: Egedy Tamás (szerk.): *Városrehabilitáció és társadalom. Tanulmánykötet*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 9–20.

- Fejős Zoltán 2005: A nyilvános városzöveg. In: N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor (szerk.): *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Kijárat Kiadó, Budapest, 211–225.
- Fitzpatrick, Sheila 2000: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, New York.
- Foucault, Michel 1999 [1976]: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Gans, Herbert J. 1973 [1959]: Az avult városrészek lebontásának és az ott élő lakosság átköltöztetésének emberi következményei. In: Szelényi Iván (szerk.): *Városshociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 414–442.
- Gáspár Ferenc – Szabó Klára (szerk.) 1985: *Források Budapest történetéhez VI/A., 1950–1954*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Gönczi Ambrus – Winkelmayer Zoltán 2008: *Üdvözet a Ferencvárosból II. Ferencvárosi képeslapok az elmúlt 70 évből*. Ferencvárosi Helytörténeti Egyesület, Budapest.
- Greer, Scott 1973 [1966]: A lakáskérdés és a városfelújítás problémái. In: Szelényi Iván (szerk.): *Városshociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 327–367.
- Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Gyáni Gábor 1999a: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Gyáni Gábor 1999b: Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. *Történelmi Szemle* (41.) 1–2. 57–84.
- Harvey, David L. – Reed, Michael H. 1996: The Culture of Poverty. An Ideological Analysis. *Sociological Perspectives* (39.) 4. 465–495.
- Hayes, Peter 1998 [1992]: A csőcselék ideológiai funkciói. In: Bíró Judit (szerk.): *Deviaciók. Válogatott tanulmányok*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 46–60.
- Hegedűs József – Tosics Iván 1985: Budapest általános rendezési tervének előzményei (1932–1955). In: Szekeres József (szerk.): *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 91–112.
- Hoffmann, David L. 1994: *Peasant Metropolis. Social Identities in Moscow, 1929–1941*. Cornell University Press, Ithaca.
- Hollós Ervin 1967: *Kik voltak, mit akartak?* Kossuth Kiadó, Budapest.
- Hollós Ervin – Lajtai Vera 1986: *Drámai napok. 1956. október 23. – november 4.* Kossuth Kiadó, Budapest.
- Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Horváth Sándor 2007: Kollektív erőszak és városi térhasználat 1956-ban: forradalmi terek elbeszélése. In: Gyáni Gábor – Rainer M. János (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban*. 1956-os Intézet, Budapest, 116–136.
- Horváth Sándor 2008: Csavargók, hajléktalanok, koldusok. A társadalmi gondoskodás rejtett gyakorlata Budapesten az 1960-as években. *Történelmi Szemle* (50.) 3. 359–381.
- Horváth Sándor 2009: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.

- Horváth Sándor 2010: *A szociális gondoskodás gyakorlata Budapesten az 1970-es években*. Kézirat.
- Kocsis János Balázs 2009a: *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten 1930–1985*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kocsis János Balázs 2009b: Lakáspolitikai Budapest, 1950–1959. *Múltunk* (54.) 3. 83–122.
- Koselleck, Reinhart 1997 [1975]: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Jószyöveg Kiadó, Budapest.
- Kotkin, Stephen 1995: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. University of California Press, Berkeley.
- Kún Erzsébet 1959: Sötét külvárosból gazdag iparnegyeddé nőtt a Ferencváros. Bontakozó tervek, ünnepi napok a IX. kerület programjában. *Magyar Nemzet* 1959. február 7. 5.
- Lackó Miklós 1973 [1968]: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban (1867–1944). In: *Tanulmányok a munkásosztályról*. Kossuth Kiadó – MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 9–55.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2004: *A kirekesztés változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Lewin, Moshe 1979: Society, State, and Ideology during the First Five-Year Plan. In: Fitzpatrick, Sheila (ed.): *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931*. Indiana University Press, Bloomington, 41–77.
- Lewis, Oscar 1968 [1964]: *Sánchez gyermekei*. Európa Kiadó, Budapest.
- Majtényi György 2001: „Uraltak” vagy „önfejűek”? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. *Korall* (2.) 5–6. 241–252.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich 2006 [1848]: A Kommunista Párt Kiáltványa. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet I*. Osiris Kiadó, Budapest, 506–529.
- N. Kovács Tímea 1999a: Kultúra – szöveg – reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány. *Helikon* (65.) 4. 479–493.
- N. Kovács Tímea 1999b: Előszó. A kultúra narratívái, narratívák a kultúráról. In: Thomka Beáta (szerk.) – N. Kovács Tímea (vál.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 7–15.
- Nagy-Csere Áron 2009: Munkásokból huligánok. A huligán mint társadalmi kategória megteremtése 1956 állambiztonsági értelmezésében. *Betekintő* (3.) 4. (<http://betekinto.hu/Default.aspx?cikkId=123>)
- Nagy-Csere Áron 2010: A nyomortelep emlékezete. Mítosz, kulturális emlékezet, *lieu de mémoire*? In: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv V*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest. (Megjelenés előtt.)
- Niedermüller Péter 1994: A város: kultúra, mítosz, imagináció. *Mozgó Világ* (20.) 5. 5–17.
- Preisich Gábor 1998: Épület- és lakáviszonyok a második világháború idején és Budapest ostroma után. In: *Uő: Budapest városépítésének története 1945–1990. Tanulmányok*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 67–120.
- Sipos András 2009: Nagy-Budapest létrehozásától Nagy-Budapest revíziójáig (1949–1956). *Múltunk* (54.) 3. 4–31.
- Szamos Rudolf 1960: *Barakkváros*. Kossuth Kiadó, Budapest.

- Szelényi Iván – Konrád György 1969: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szelényi Iván (szerk.) 1971: *A szocialista városok és a szociológia*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Szécsi János 2000 [1938]: A pesti nyomorgyűrű. In: Sipos András – Donáth Péter (szerk.): „A nagy válságtól” „a rendszerváltásig”. *Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához*. II. kötet, 1930–1990. Budapest Főváros Levéltára – ELTE Tanító- és Óvónőképző Főiskolai Kar, Budapest, 163–169.
- Tomay Kyra 2007: Józsefváros és Ferencváros – Két rehabilitációs kísérlet a fővárosban. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv II*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 323–357.
- Tomka Béla 2003: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Topalov, Christian 1998: A munkanélküliség fölatalálása és a századelő szociálpolitikái. In: Léderer Pál – Tenczer Tamás – Ulicska László (szerk.): „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasak...” *Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 298–325.
- Topalov, Christian 2002 [1995]: A város – terra incognita. Charles Booth felmérése és London népe, 1886–1891. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben*. L'Harmattan Kiadó – Atelier, Budapest, 77–107.
- Umbrai Laura 2007: Kommunális kislakásépítés Budapesten 1937–1948. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv II*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 247–291.
- Umbrai Laura 2008: *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Xantus Zoltán (szerk.) 1959: *A Ferencváros története*. MSZMP IX. Kerületi Bizottsága – IX. Kerületi Tanács VB, Budapest.